

УДК 340.1

*Сергій Олександрович Сунегін,
старший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук
ORCID: 0000-0003-4304-708X*

ПРАВОТВОРЧІСТЬ: ПИТАННЯ ФОРМИ ТА ЗМІСТУ

Постановка проблеми. Функціонування і розвиток сучасного світового співтовариства відбувається в умовах складних трансформаційних реалій, зумовлених низкою чинників об'єктивного й суб'єктивного характеру. Глибинні зміни, що мають місце практично у всіх важливих сферах і галузях суспільного життя, продовжують призводити до неоднозначних і суперечливих наслідків та, як наслідок, до невизначеності та значної варіативності подальших перспектив державно-правового розвитку сучасних країн. Адже ми є свідками, з одного боку, постійно впроваджуваних у соціальну дійсність науково-технічних та інших інновацій, численних реформаторських дій і застосування новітніх управлінських підходів при здійсненні владно-організаційного впливу на суспільство, спрямованих на полегшення умов життєдіяльності громадян, а з другого – перманентно зростаючої системної кризи соціальних взаємозв'язків і відносин на макро- та мікрорівнях, яку, на жаль, принаймні на сьогодні так і не вдається належним чином вирішити ні за допомогою зусиль різноманітних міжнародних інституцій, ні шляхом удосконалення відповідних форм реалізації правової політики сучасних держав.

Хвиля подій, що відбулися у світі та в Україні за останні два десятиліття, і особливо протягом останніх восьми років, викликала чимало складних питань, пов'язаних із забезпеченням ефективності правового впливу на різноманітні суспільні відносини, динаміка розвитку яких змушує сучасні правові системи постійно «наздоганяти» вже фактично функціонуючі системи взаємозв'язків у суспільстві, що полягає, з-поміж іншого, у перманентно зростаючому масиві правотворчої діяльності на законодавчому та підзаконному рівнях. Зокрема, в умовах сьогодення дедалі більшого поширення набувають дослідження у сфері штучного інтелекту, генної інженерії та біотехнологій, які кардинально змінюють уявлення людини про навколишній світ, його цінності і смисли та відповідно потребують забезпечення адекватного та своєчасного правового регулювання.

З урахуванням цих і багатьох інших передумов особливої значущості на сьогодні набувають дослідження питань сутності, природи та особливостей правотворчості, її функціональних здатностей і чинників, що впливають на її характер і результати. При цьому серед складових проблематики феномену правотворчості вагоме місце посідає коло питань, присвячених визначенню форми та змісту цього різновиду соціально необхідної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання сутності та природи правотворчої діяльності, її формальних і змістових характеристик перебуває у фокусі уваги значної кількості українських та зарубіжних вчених. Серед таких дослідників слід згадати роботи Ж.-Л. Бержеля, С. Бобровник, О. Богініча, С. Гусарева, Т. Дідича, В. Костицького, Д. Ллойда, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, О. Скрипнюка, Т. Тарахонич, В. Тернавської, Г. Харта, Ю. Шемшученка та ін.

Водночас правотворчість досліджувалася цими та іншими вченими переважно в контексті відповідних процесуальних аспектів її здійснення, принципів і функцій, цілей і завдань, а також визначення правового статусу суб'єктів, які беруть участь у її реалізації. Натомість проблематика параметрів форми та змісту правотворчої діяльності ще не набула належного висвітлення в сучасному соціогуманітарному науковому дискурсі.

Мета статті. Метою цієї статті є визначення складових форми і змісту правотворчості в контексті цілісності природи соціонормативної регуляції.

Основні результати дослідження. Виклад основної частини статті, на нашу думку, доцільно розпочати зі словникового, енциклопедичного, а також філософського тлумачення понять «зміст» і «форма», а саме:

1. Зміст – а) те, про що йдеться, розповідається де-небудь, те, що описується, зображується (у книзі, статті і т. п.); б) сутність, внутрішня особливість або смисл чого-небудь, певні властивості, характерні риси, які відрізняють явище, предмет від подібних явищ, предметів і т. п.; в) розумна основа, мета, призначення чого-небудь (наприклад, зміст освіти); г) перелік розділів, частин, оповідань книги, збірки, рукопису тощо, із зазначенням сторінок, де вони вміщені. Форма – а) обриси, контури, зовнішні межі предмета, що визначають його зовнішній вигляд; б) тип, будова, спосіб, система організації чого-небудь, зовнішній вигляд якого-небудь явища, пов'язаний з його сутністю, змістом; в) спосіб існування змісту, його внутрішня структура, організація і зовнішній вираз; г) певна система художніх засобів як спосіб вираження змісту творів літератури й мистецтва; д) видимість, зовнішній бік чого-небудь, що не відображає суті справи тощо [1, с. 467, 1543–1544; 2, с. 305, 797].

2. Зміст і форма – філософські категорії, які виражають взаємозв'язок упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет або явище, тобто зміст, і спосіб його існування та вираження, тобто форму. Зміст – це єдність усіх основних елементів цілого, його якостей і зв'язків, які існують і виражаються у формі і невіддільні від неї; основна сутність викладу; те, що наповнює форму. Зміст також розуміється як загальна характеристика цінності, значення будь-якої речі (наприклад, у естетиці поняття «зміст» вживається для позначення цінності та важливого в естетичному предметі, на протилежність від його форми). Форма – це спосіб існування змісту, невіддільний від нього і який слугує його вираженням; зовнішній обрис, контур, вид предмета або явища. Взаємодія змісту і форми вибудовується з урахуванням їх об'єктивної субординації, яка обов'язково містить як вплив різних компонентів змісту на форму, так і компонентів форми на структуру змісту [3, с. 110].

З урахуванням енциклопедичної, словникової розвідки спробуємо насамперед визначити особливості розуміння сутності та природи правотворчості в сучасній юридичній літературі. Так, у сучасному науковому юридичному дискурсі правотворчість або правотворча діяльність розуміється як:

1) складна, інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на упорядкування суспільних відносин шляхом створення нових і удосконалення чинних нормативно-правових актів [4, с. 8];

2) особлива форма діяльності держави за участю громадянського суспільства, яка пов'язана із встановленням, зміною чи скасуванням юридичних норм, створенням і розвитком системи права [5, с. 75];

3) різновид креативної спеціалізованої діяльності людей, їх колективів та організацій (включаючи і державну організацію суспільства) з раціонального відтворення права в усіх формах його зовнішнього існування з метою задоволення потреб та інтересів людей та їхніх спільнот [6, с. 188];

4) частина загального процесу правотворення, особливий вид діяльності, притаманний спеціально уповноваженим органам, із формулювання, зміни або скасування правових норм, в основі яких лежать потреби та інтереси людей [7, с. 192].

У проєкті Закону України «Про правотворчу діяльність» правотворчість визначається як діяльність з планування, розробки проєкту нормативно-правового акта (його концепції) та прийняття (видання) нормативно-правового акта, метою якої є правове врегулювання та/або охорона суспільних відносин [8].

Аналіз цих і багатьох інших доктринальних визначень поняття «правотворчість» свідчить про переважно інструментальний характер розуміння його сутності та природи, в межах якого акцентується увага здебільшого на зовнішніх параметрах здійснення відповідної діяльності, її етапах або стадіях, на способі закріплення, існування правових норм та їх зовнішньому оформленні тощо. При цьому змістові характеристики правотворчості, якщо й згадуються у відповідних дефініціях, то переважно у суто абстрактному, формальному вигляді, з якого неможливо чітко визначити сутність і смисл даної діяльності, його розумну основу, мету та соціальне призначення, тобто, по суті, її засадничі змістові складові. Адже такі формулювання, як, наприклад, «встановлення, зміна або припинення правових норм», «спрямована на досягнення цілей розвитку суспільства», «виявлення потреб у нормативно-

правовому регулюванні», «спрямована на упорядкування суспільних відносин», «з метою задоволення потреб та інтересів людей» тощо, на нашу думку, не надають можливості визначити конкретні ідеї та ціннісно-сміслові засади або орієнтири, які закладаються в основу правотворчої діяльності в цілому, не наголошують на специфічних ознаках або властивостях правового регулювання та його місці в системі соціального регулювання загалом. Про це свідчать, зокрема, і ознаки правотворчості, на яких переважно звертається увага в сучасній юридичній літературі, а саме:

- 1) має офіційний характер, оскільки здійснюється публічно у чітко визначених формах і способах;
- 2) здійснюється уповноваженими суб'єктами, що наділені відповідним правовим статусом (народом держави, органами держави, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями тощо);
- 3) має результативний характер, який виражається у відповідному письмовому документі, що є формою (джерелом) права;
- 4) змістом правотворчості є встановлення, зміна або припинення правових норм;
- 5) має процесуальний характер, оскільки здійснюється у певних процесуальних формах та поділяється на ряд послідовних стадій;
- 6) регламентована правовими нормами, що передбачає закріплення правотворчих повноважень відповідних суб'єктів, процедури здійснення, правил юридичної техніки тощо;
- 7) відображає рівень досконалості юридичної бази в державі та її законодавчу політику;
- 8) забезпечує ефективність правового регулювання суспільних відносин;
- 9) має складний зміст, що виявляється у системі її різновидів [9, с. 230].

Як бачимо, наведені ознаки здебільшого стосуються форми здійснення правотворчості, її внутрішньої структури, організації та зовнішнього вираження, способу її здійснення, формальних наслідків тощо. Адже правотворчість, як зазначається у юридичній літературі, «доктринально слід розглядати щодо юридичної техніки формування і нормативного закріплення правових норм, а правотворчий процес уніфіковано має характеризуватись як такий, що має виключно техніко-юридичний характер» [10, с. 38].

У цьому сенсі форма правотворчої діяльності являє собою сукупність зовнішньо виражених параметрів її предметних складових, сторін або елементів, тобто необхідний порядок їх розташування та взаємозв'язку; саме форма правотворчості фіксує її зміст, який поза нею існувати не може, та надає йому якісної визначеності. Більше того, форма правотворчості та відповідно правових норм активно впливає на зміст останніх, забезпечуючи їх більшу або меншу функціональну реальність у межах визначених темпорально-просторових вимірів.

Водночас варто звернути увагу на те, що змістовий аспект правотворчості також згадується серед наведених вище ознак, однак у ньому йдеться лише про формальну складову сутності даної діяльності, тобто про встановлення, зміну або припинення правових норм, але залишаються поза увагою питання ціннісно-сміслового контексту правотворчості, її властивостей та об'єктивних взаємозв'язків з іншими складовими соціальної регуляції, які справляють значний вплив на визначення її розумної основи, необхідність та доцільність її здійснення.

Так, слід погодитись, що правотворчість – це насамперед встановлення, зміна або припинення правових норм, тобто загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які регулюють важливі суспільні відносини і гарантуються державою. Водночас у контексті зазначеного варто замислитися над такими питаннями: що визначає зміст правових норм? які цінності та концепти закладаються чи повинні закладатися в їх зміст? які властивості визначають специфіку правових норм та їх місце в загальній системі соціальної регуляції? які об'єктивні та суб'єктивні чинники впливають на зміст правових норм тощо?

Очевидним варто визнати, що ці питання стосуються не лише ширшої за змістом категорії «правоутворення», на що справедливо звертають увагу деякі вітчизняні вчені [11, с. 189–190], а й змістового аспекту правотворчості, причому його сутнісної, внутрішньої сторони, а не тих чи інших етапів її внутрішньої організації та відповідності конкретним процедурам її здійснення, на чому здебільшого акцентується в сучасному юридичному дискурсі. При цьому від правильних відповідей саме на ці питання безпосередньо залежить якість практичної реалізації норм законодавства та їх реальна здатність позитивно впливати на суспільний розвиток у цілому.

Таким чином, можемо попередньо констатувати, що вимоги, які пред'являються до правотворчості, умовно можна поділити на вимоги до форми (наприклад, вимоги дотримання правил юридичної техніки в процесі формулювання правових норм, вимоги до структури нормативно-правового акта, вимоги до визначення типу правового регулювання тощо) та вимоги до змісту правотворчості (вимога правильного визначення філософських, ціннісних аспектів суспільного життя в процесі правотворчої діяльності; вимога врахування системного характеру соціальної регуляції, що включає в себе відповідний рівень співвідношення між правом, мораллю та іншими соціальними регуляторами, які функціонують у суспільстві; необхідність врахування в процесі правотворчості реальних умов життя суспільства тощо).

Отже, змістовий аспект правотворчості, на нашу думку, щонайменше проявляється у двох найважливіших складниках, а саме:

1) у адекватному визначенні місця права в системі панівних у певному суспільстві соціальних регуляторів, взаємозв'язків та взаємозалежностей між ними, у забезпеченні їх збалансованої дії в межах конкретних темпорально-просторових вимірів;

2) у встановленні системи вищих соціальних цінностей, їх закріпленні на конституційному рівні та їх послідовній імплементації в межах відповідних законодавчих актів.

З огляду на наведене, розглянемо насамперед змістовий вимір правотворчої діяльності та спробуємо обґрунтувати його ключове значення для забезпечення позитивної результативності реалізації правових норм у суспільному житті.

У цьому контексті почнемо, мабуть, з очевидної для всіх тези, що право як особлива соціонормативна система є соціокультурним феноменом, який вимагає від нормотворця враховувати відповідні складові його формування та розвитку в процесі створення правових норм і моделювання їх майбутньої реалізації у тій чи іншій формі, а також тих наслідків, до яких призведе їх практичне здійснення. У цьому випадку йдеться про систему відповідних чинників правоутворення або правогенезу в цілому, елементи якої справляють різноманітний вплив на зміст створюваних правових норм та їх подальшу реалізацію в суспільному житті.

Серед усього розмаїття чинників правоутворення особливе місце посідає морально-релігійна система координат певного суспільства, яка має глибоке історичне підґрунтя та сформовану внаслідок цього систему моральних принципів і правил соціальної поведінки, які є органічною складовою його ментальних характеристик, що гарантують історичну відтворюваність і самоідентичність відповідних комунікативних практик, забезпечують можливість або неможливість пристосування до постійно змінюваних умов матеріального і духовного життя та значною мірою визначають способи реагування на ті чи інші правові новації.

Взаємозв'язок, взаємозумовленість і взаємозалежність морально-релігійного і правового регулювання може мати як безпосередній прояв у межах конкретної темпорально-просторової реальності, так і більш-менш завуальований, опосередкований характер, але за будь-яких умов він завжди матиме місце і його неможливо розірвати в силу його онтологічного статусу як для морально-релігійної, так і правової свідомості. Морально-релігійна та правова регуляція є, по суті, «сполученими судинами» в межах нормативного континууму людської свідомості, сутнісно або принципово єдиною, але водночас віддиференційованою за певними ознаками. Сутнісна єдність морально-релігійного та правового регулювання зумовлюється загальною конструктивною складовою даних «сполучених судин», спрямованих на досягнення порядку в суспільстві та в межах яких правові й моральні норми перетинаються, поєднуються, «контактують» між собою, що і є, власне, передумовою їх подальшої диференціації та встановлення характеру співвідношення між ними.

У зв'язку із цим виникає питання щодо забезпечення адекватного розуміння об'єктивного, онтологічного характеру взаємозв'язку права, моралі і релігії, у тому числі визначення певних вихідних засад, своєрідної загальної субстанції, що перебуває в основі їх формування та спрямовує їх розвиток у спільному для них напрямі.

Незважаючи на велику кількість думок і концептів стосовно об'єктивних засад права, моралі і релігії, представлених у сучасному науковому дискурсі, на нашу думку, слід виходити з того, що загальною об'єктивною субстанцією їх формування та розвитку як необхідних для суспільства соціонормативних систем є ідея свободи людини, яка виступає базовим, основоположним поняттям

для кожної з них і навколо якої розвивається система відповідних цінностей, що обґрунтовуються, охороняються та захищаються в межах зазначених нормативних феноменів.

У науковій літературі правильно відзначається, що «свобода видається нам чимось найприроднішим – настільки фундаментальною вона є для розуміння людини та відмежування нас від усіх тварин. Сутність свободи – це здатність робити вибір, і всі інші аспекти свободи є передумовами та виходять з цього фундаментального явища» [12, с. 15, 151].

Отже, якщо загальною субстанцією формування та розвитку права, моралі і релігії у відповідному соціальному середовищі є ідея свободи людини, то розуміння сутності та призначення цих нормативних систем залежить від тлумачення даної категорії, а саме: або ми акцентуємо увагу лише на механістичному розумінні свободи як можливості вчиняти певні дії та здійснювати ту чи іншу діяльність, обмежену свободою іншого суб'єкта, або ж ми розуміємо свободу в межах морально-релігійної традиції як найвищу цінність і божественний дар для людини, що визначає її сутність та який вона повинна здійснити у своєму житті з метою свідомого примноження добра та зменшення проявів зла.

Не важко помітити, що в першому випадку свобода розуміється як певна абстрактна, статична величина, тобто як умова або можливість діяти, тоді як у другому випадку вона являє собою вже визначену характеристику дії, результат пізнання та зумовлені ним вчинки, дії, поведінка людини тощо, які здійснюються з внутрішнім усвідомлення та розумінням об'єктивних обмежень на підставі вибору добра й відхилення від зла. При цьому в останньому випадку свобода для людини – це насамперед процес відокремлення добра від зла, а також конкретні дії, які засвідчують практичну реалізацію зазначеного розрізнення. Адже, як справедливо зазначається у науковій літературі, «категорії добра і зла становлять суть одвічного вибору людини, сенс її існування» [13, с. 11].

Звертаючись до реалій сьогодення, мусимо констатувати, що ідея свободи в межах сучасного правового дискурсу та суспільних відносин розуміється переважно в контексті механістичного підходу, тобто як певні можливості індивідів, обмежені свободою інших поза контекстом добра і зла як граничних цілей будь-якої людської дії, поведінки та діяльності. При такому підході право трактується як одна із автономних форм свободи, реалізація якої не повинна принаймні суттєво залежати від її морально-релігійного обґрунтування.

Більше того, механістичне розуміння свободи розмиває її об'єктивні морально-релігійні засади, тим самим перетворюючи в потенційно нескінченну множину однаково значущих індивідуальних виборів, «істинність» або «правильність» яких може бути доведена лише шляхом міжособистісної конкуренції, змагання, боротьби тощо. Саме такий підхід відповідає дедалі більшому утвердженню постмодерних засад улаштування суспільного життя на сучасному етапі його розвитку і саме йому відповідають більшість комунікативних практик сьогодення, засновані на всеохопному характері ліберальної ідеології в демократичних державах.

Якщо право як соціонормативна система – це одна із форм свободи, тоді виникає питання про його зміст або, скажімо так, про ті ідеї, витоки і принципи, які закладаються у зміст правових норм, формуючи у такий спосіб позитивні (дозволені) та негативні (заборонні) стандарти людської поведінки і діяльності.

У цьому контексті необхідно зазначити, що змістова характеристика свободи людини або, іншими словами, зміст процесу відокремлення добра від зла завжди має моральний вимір, причому не лише тому, що добро і зло є центральними категоріями моралі як соціонормативної системи, але й у зв'язку із тим, що будь-яка свобода вибору має певну моральну якість, яка може мати безпосередній або опосередкований характер. Саме тому право за своєю сутністю не можна вважати формою відокремлення добра від зла зі своїм окремим від моралі прагматичним змістом, позбавленою необхідності оцінювати відповідні правові норми та цілі правового регулювання тих чи інших суспільних відносин з точки зору дихотомії нормативних-оціночних категорій, які визначають, з одного боку, належне та морально-позитивне, а з другого – засуджуване та морально-негативне. Адже право встановлює конкретну міру свободи людини, виходячи зі змісту відповідної морально-релігійної системи координат, історично сформованої у певному суспільстві, і водночас з об'єктивних меж впливу права на цю свободу, що впливають з його сутності та природи.

Як відомо, правові норми як результат правотворчості не виникають самі по собі, а є наслідком певного сприйняття навколишньої дійсності, яке, своєю чергою, здійснюється крізь призму на-

копиченого соціального досвіду та його творчої переробки з боку визначених суб'єктів правотворчості. Необхідною складовою даного соціального досвіду є визначений характер співвідношення або балансу соціальних регуляторів, які функціонують у суспільстві та впливають на обґрунтування відповідних комунікативних практик у його межах, надаючи їм схвального, допустимого (нейтрального) або засуджуваного характеру.

З цього випливає, що суб'єкти правотворчої діяльності, створюючи нормативно-правові акти та формулюючи конкретні правові норми, повинні враховувати філософсько-правову рефлексію щодо морального контексту відокремлення добра від зла, навіть попри те, що її взаємозв'язок із правотворчістю не є очевидним та має опосередкований характер, у зв'язку із чим залежить від суб'єктивних якостей законодавця, зокрема, його інтересів, ціннісних орієнтацій тощо. Адже роздуми суб'єкта правотворчості про добро і зло позбавлені необхідної для цієї діяльності прагматичної спрямованості, що, на перший погляд, є цілком виправданим, оскільки відповідна рефлексія пов'язана не стільки зі змістом правовідносин, моделі яких закладаються у нормативно-правовий акт, скільки з сутністю та природою самого права як форми свободи, що має моральну якість та обґрунтування.

Втім, рефлексія законодавця про добро і зло може і повинна здійснюватися незалежно від того, чи набудуть ці роздуми безпосереднього відображення у відповідному законі, спрямованому на вирішення визначених юридично значущих соціальних проблем чи інших важливих питань нормального улаштування суспільного та державного життя; вона має місце тому, що є іманентно властивою, по суті, прихованою і водночас, невід'ємною характеристикою правотворчості. При цьому йдеться про весь масив правотворчої і, особливо, законодавчої діяльності, оскільки прийняття нормативно-правових актів і насамперед законів як актів вищої юридичної сили, які регулюють найбільш важливі питання тих чи інших суспільних відносин, завжди ставлять конкретну мету, що не обов'язково має об'єктивно необхідний характер, але водночас, як уже попередньо зазначалося, неодмінно має моральну якість або характеристику.

Водночас, у зв'язку із запропонованими вище міркуваннями, виникає справедливе питання щодо розуміння сутності та природи моралі, зокрема, її соціокультурної характеристики в межах конкретних темпорально-просторових вимірів або суспільно-державних формацій. Для того, щоб ґрунтовно розібратися в цих питаннях або, іншими словами, у сутності та формах уявлень про добро і зло та похідні від них нормативні конструкції, причини і умови їх розвитку в суспільному житті, необхідно правильно розуміти джерела її формування та розвитку як соціонормативного феномену, а також співвідношення її метафізичних і діалектичних характеристик, система яких здатна забезпечити справжню, добровільну, а не вимушену єдність та цілісність людського буття.

У цьому контексті потрібно зауважити, що дослідження моралі, її принципів, норм і категорій, лише крізь призму історичної динаміки їх розвитку, як це переважно має місце в науковій літературі, не можна вважати повноцінним і самодостатнім підходом осмислення її сутності та природи, оскільки витoki або джерела моралі не обмежуються лише, власне, параметрами зовнішньої соціальної реальності, в якій людина виховується, формується як особистість та, урешті-решт, здійснює відповідні комунікативні практики. Адже, застосовуючи лише даний і найбільш поширений на сьогодні підхід, ми рано чи пізно прийдемо до того, що визнаватимемо моральним благом і добра практично будь-які антисоціальні, антигуманні та інші негативні діяння або вчинки, що мають місце в суспільній практиці, обґрунтовуючи це певними «вимогами часу», особливостями науково-технічного прогресу, запитамі інститутів громадянського суспільства тощо.

Так, історичний розвиток людства переконливо доводить, що суспільна мораль – це динамічна категорія, зміст якої нерідко зазнавав протилежних трансформацій у різні історичні часи та епохи. Ця ситуація в підсумку призвела до «розчленування» сучасної моралі на окремі індивідуальні та групові соціальні практики, в межах яких не лише обґрунтовуються, а й утверджуються в суспільному житті неоднакові за своєю моральною природою людські якості, вчинки, діяльності тощо. Саме з цим і пов'язані достатньо поширені навіть в умовах сьогодення такі моральні конструкції, як «індивідуальна мораль», «гедоністична мораль», «евдемоністична мораль», «мораль панів», «мораль рабів», «корпоративна мораль» тощо.

Погоджуючись в цілому з тим, що зовнішня соціальна дійсність може суттєво та навіть визначально впливати на зміст моральної оцінки відповідних відносин, вчинків або діянь, виступаючи,

по суті, одним із джерел формування та розвитку «морального клімату» в суспільстві та державі, все ж потрібно визнати, що:

1) по-перше, нормативна якість моралі не може обмежуватися лише конкретними емпіричними параметрами, тобто виключно сущим, а необхідно включає в себе також елемент того, як повинно бути, тобто належне. За словами О. Дзьобаня, «традиційна мораль володіє, перш за все, рисами абсолютності й безумовності. За логікою моралі, людина повинна дотримуватися її норм навіть всупереч власної вигоди, тиску обставин. Вона вимагає від людини певного самозречення, самовідданості» [14, с. 16]. Визнаючи за кожним індивідом свободу здійснення індивідуального морального вибору, норми та принципи моралі водночас спрямовують цей вибір у потрібному та корисному для особи і суспільства напрямі, обґрунтовуючи його тим, що насправді є добрим, хорошим та відповідно злим або поганим, незалежно від цінностей або звичок конкретних людей та їх культур.

У цьому сенсі можна провести певні аналогії з правом як соціонормативною системою, а саме: практика реалізації правових норм нерідко відхиляється або не узгоджується з закріпленою у правових актах моделлю належної поведінки, але це не дає юристам підстави безапеляційно стверджувати, що така практика і є відповідною нормою. Приймаючи законодавчі та інші нормативно-правові акти, суб'єкти правотворчої діяльності закладають у них відповідну мету, яка може і не бути досягнута з огляду на різні обставини об'єктивного і суб'єктивного характеру. При цьому така ситуація не означає необхідності відмови від забезпечення правового регулювання тих чи інших відносин у зв'язку із тим, що їх регламентація не відповідає певним комунікативним практикам, так само як вона не означає, що в основу правового регулювання повинна закладатися лише певна соціально-правова дійсність, правове життя, що завжди характеризується наявністю певних ненормативних, аномальних або патологічних проявів;

2) по-друге, джерелами або витоками моралі, окрім оточуючої соціальної реальності, виступає також сама людина, особистість, яка має можливість інтуїтивно, навіть поза контекстом будь-якої соціальної реальності або досвіду, розрізняти добро і зло, визначаючи принаймні для себе, які ідеї, думки, особисті якості та вчинки є хорошими або добрими, а які є їх прямою протилежністю. У науковій літературі з цього приводу зазначається, що «моральна людина, навіть зустрівшись з безумовною необхідністю вчинити щось проти власної совісті, демонструє свободу людського духу, право вибору. Мова моралі – це апеляція до совісті з метою розбудити в людях моральні чесноти, які б стали орієнтирами добровільно обраної поведінки» [15, с. 26].

Іншими словами, мораль завжди виступає як певний внутрішній орієнтир, який не залежить від зовнішніх або емпіричних обставин і здатний задавати правильний, морально обґрунтований напрям реалізації індивідуальної свободи. Справжня моральна якість вчинку є притаманною лише тій ситуації, в якій особистість самостійно приймає рішення, орієнтоване на вище благо та водночас не пов'язане з власною вигодою або благополуччям, тобто незалежно від обставин та навіть всупереч ним. Якщо ж з тих чи інших причин цього не відбувається, то відповідні дії мають, по суті, імморальний характер, який не визнає або заперечує моральні принципи та норми, навіть попри те, що вони можуть принести певну користь для інших людей.

Втім, джерельна база моралі як соціонормативної системи не вичерпується вищенаведеним, а необхідно включає в себе також і релігію, нормативно-організаційний вплив якої не обмежується лише правилами віри у Бога або певні надприродні явища, відповідними таїнствами або обрядами, здійсненням культових дій та об'єднанням людей у визначену релігійну організацію. І. Шаповалова правильно зазначає, що «на мораль як свідомість і як форму суспільних відносин не може не впливати релігійний чинник, звернення до нього завжди необхідне в контексті пошуку підстав моральних законів» [16, с. 230]. Адже будь-яка релігія завжди іманентно включає в себе систему моральних правил улаштування суспільних відносин і міжособистісної комунікації, які є одним із необхідних маркерів або атрибутів віри людини в Бога.

У цьому сенсі можна навести, зокрема, приклад християнського декалогу або «десяти заповідей», в яких лише перші чотири стосуються принципових положень взаємовідносин людини і Бога, а інші шість безпосередньо присвячені основоположним моральним засадам міжособистісних комунікацій, зміст яких розкривається як у відповідних книгах Біблії, так і в Святому Переданні канонізованих святих, отців християнської церкви та найбільш видатних і визнаних богословів.

У цьому контексті потрібно також зазначити, що навіть у сучасних світських суспільствах, в яких церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа – від церкви, в яких горизонт потреб та інтересів людини має суто споживчий характер і обмежується здебільшого відповідними соціально-економічними категоріями, вплив певної релігійної традиції на індивідуальну та суспільну мораль до певної міри продовжує зберігати свою соціальну значущість і важливість, що підтверджується, з-поміж іншого, рівнем залучення громадян до церковного життя, масовим характером відзначення основних релігійних свят, різними статистичними даними та соціологічними опитуваннями тощо.

Враховуючи те, що релігія передбачає визначення трансцендентної перспективи людського життя, оскільки, по суті, являє собою спосіб взаємозв'язку індивіда з Богом як трансцендентним і вічним абсолютом, встановлення якого досягається через віру, моральні норми і цінності отримують у такий спосіб найвищу санкцію, найміцніший і найстабільніший «фундамент» свого соціального утвердження, зміст якого не обмежується певними філософськими доктринами, формальною або утилітарною логікою, етичним раціоналізмом тощо.

Таким чином, штучне нехтування сутнісним, органічним характером взаємозв'язку релігії та моралі поступово призводитиме до того, що традиційні моральні принципи і норми позбавлятимуться своєї вищої виправданості, метафізичних смислів і цілей, свого абсолютного джерела, у тому числі на внутрішньому рівні людської совісті. Як наслідок, засади моралі шукатимуть у зовнішній для індивідів реальності, її постійно змінюваних матеріальних формах людського буття, зокрема, в природі людини, у суспільних відносинах тощо; сама ж мораль становитиме один із можливих засобів узгодження інтересів людей між собою, а релігія перетвориться лише на зовнішню форму свого вираження, тобто на систему правил зовнішньої ритуальності, вірувань і обрядів, що об'єднують людей, які їх визнають, в єдину організацію або спільноту.

Отже, адекватне визначення місця права в системі панівних у суспільстві соціальних регуляторів, насамперед моралі та релігії, встановлення об'єктивних взаємозв'язків і взаємозалежностей між ними, забезпечення їх збалансованої дії в межах конкретних темпорально-просторових вимірів – все це формує, на нашу думку, найголовніший контекст змісту правотворчості, а точніше – його внутрішнього, ціннісно-смыслового виміру.

Зміст правотворчості не обмежується лише конкретними параметрами взаємозв'язків у межах соціонормативного континууму відповідного суспільства, яке завжди функціонує та розвивається на підставі визначеної ціннісної-ідеологічної матриці, елементи якої закріплюються в нормах законодавства, у тому числі конституціях сучасних демократичних держав. У даному випадку йдеться про систему вищих соціальних цінностей, які закріплюються у конституціях та отримують подальшу правову охорону і захист у межах галузевого законодавства.

Система цінностей, що панує в суспільстві, визначає важливість, значущість захисту певних суспільних відносин [17, с. 121], а отже, законодавець у процесі створення, зміни чи скасування правових норм обґрунтовуватиме їх зміст саме у світлі визначених ціннісних орієнтацій, які мають діалектичну, амбівалентну соціальну природу.

У цьому контексті потрібно насамперед зауважити, що проблема правильного розуміння та визначення системи вищих соціальних цінностей, їх закріплення на конституційному рівні, є надзвичайно складною не лише у зв'язку із необхідністю встановлення об'єктивних засад їх співвідношення між собою, але й тому, що їх практичне втілення у житті суспільства і громадян пов'язане не стільки з діяльністю держави, зокрема на правотворчому рівні, скільки з відповідними інститутами громадянського суспільства, зі сферою приватної діяльності суб'єктів права, передусім її конкретними цілями та засобами їх досягнення.

Якщо звернутися до ліберально-демократичних реалій розвитку сучасних держав, то неважко помітити, що їх ціннісною основою є права і свободи людини, які визнаються єдиною найвищою соціальною цінністю більшості правових систем сучасності. Не винятком у цьому сенсі є і Україна, ст. 3 Конституції якої закріплює положення, згідно із яким людина, її права і свободи, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Слід звернути увагу на те, що ця норма сформульована так, що не тільки права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю, а й такі категорії, як честь, гідність, недоторканність і

безпека, які також у цій нормі визнаються найвищими соціальними цінностями, причому окремі з них мають насамперед моральний зміст (наприклад, честь і гідність).

Водночас необхідно звернути увагу на те, що в даній редакції йдеться про честь, гідність, недоторканність і безпеку як про індивідуальні, а не колективні блага, і зміст принаймні окремих з них, з огляду на індивідуалізацію сучасної моралі, потребує ще й відповідної деталізації в межах чинного законодавства (наприклад, поняття «честь»). Про це також переконливо свідчить норма частини другої ст. 3 Конституції України, яка встановлює, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність.

У цьому сенсі виникає справедливе питання щодо основоположної значущості для законодавця та українського суспільства таких найважливіших і цілком зрозумілих для громадян соціальних цінностей, як соціальна справедливість; гуманізм і взаємоповага між людьми; патріотизм і любов до Батьківщини; неприйняття расової, національної, релігійної, мовної та соціальної дискримінації; любов і сім'я, народження і виховання дітей, зв'язок і наступність поколінь; не кажучи вже про такі більш складні для сприйняття та розуміння сучасною людиною, але при цьому не менш важливі для забезпечення суспільного порядку та безпеки цінності, як поєднання традиційності з інноваційністю та прогресом у соціальному житті; совість, соціальна відповідальність і моральність людини; морально-духовна світоглядна мотивація людини і суспільства, прагнення до ідеалу; безкорисливість і перевага морально-духовних мотивів людської поведінки над її матеріальними інтересами; колективність і взаємодопомога тощо.

Досліджуючи особливості трансформації аксіосфери сучасного інформаційного суспільства, зокрема українського, вітчизняні науковці справедливо наголошують на тому, що «кардинальні зміни у ставленні людини до світу визначають тенденції переміщення уваги суб'єкта з духовної, інтелектуальної сфери на матеріальну, тілесно-речову, трансформації культу знання й освіти в культ задоволення і природності, звільнення від прагнення до ідеалу на користь прагматизму і утилітаризму, підміни творчості споживанням, життя – грою, реальних відносин – віртуальними» [18, с. 47].

Цілком очевидним є те, що належний рівень забезпечення та захисту прав, свобод і законних інтересів людини не може мати місця в умовах майже всеохопного соціального утвердження та домінування таких негативних індивідуальних моральних якостей як егоїзм, безвідповідальність, лицемірство, жадібність, накопичення, корисливість, невихованість, невимогливість, нахабність, невірність тощо. У цих реаліях реалізація прав та інтересів людини матиме переважно формальний характер, тобто такий, що зовнішньо узгоджується з приписами правових норм, але при цьому позбавлений справжнього внутрішнього спонукання, вищих смислових орієнтирів. Як наслідок, відносини в суспільстві значною мірою здійснюватимуться на засадах так званого соціального дарвінізму, тобто їх визначений результат залежатиме здебільшого від соціально-природного відбору, від конкуренції в боротьбі за виживання, в якій мета у більшості випадків виправдовуватиме засоби.

Іншими словами, джерелом суспільних відносин в умовах безпечелічного примату індивідуалізму над колективізмом і деструкції традиційної моральної системи координат у суспільному житті виступатиме, як правило, конфлікт, який у багатьох випадках не знаходитиме компромісну або переговорну форму свого вирішення і розв'язуватиметься, таким чином, через вимушені несправедливі поступки, застосування психологічного тиску, різних маніпуляцій, насильства в процесі конфлікту тощо.

Звичайно ж, відсутність у Конституції України наведеної вище системи взаємозалежних вищих соціальних цінностей у державі, на цілісне утвердження яких повинна бути насамперед спрямована вся діяльність органів публічної влади, не означає їх повної відсутності в суспільному житті, оскільки право, як вже попередньо зазначалося, є лише однією з особливих форм свободи людини, її офіційно визнаних нормативних меж, повноцінне розуміння якої формується під впливом низки соціальних чинників. Так само і конституційне закріплення відповідної системи вищих соціальних цінностей та їх подальша імплементація в межах норм галузевого законодавства не означає їх автоматичного впровадження в суспільну практику, що значно більшою мірою досягається за допомогою належного функціонування інститутів громадянського суспільства, а не їх формального закріплення у правових нормах і діяльності відповідних суб'єктів владних повноважень.

Водночас вважаємо, що розширення системи вищих соціальних цінностей у Конституції України та закріплення адекватних механізмів їх правової охорони і захисту в нормах галузевого законодавства, є необхідним і важливим засобом їх утвердження у соціальній практиці, подолання або принаймні суттєвого зменшення різноманітних зловживань і аномалій у правовій сфері, а отже, кроком до розбудови моделі морально обґрунтованого правопорядку в державі, заснованого на свідомій та добровільній, а не вимушеній реалізації правових норм.

У контексті зазначеного варто наголосити на тому, що в цілому позитивним зрушенням у вирішенні цієї проблеми можна вважати ухвалення Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 р., який, з-поміж іншого, визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України.

Зокрема, у цьому Законі, вперше на рівні акта вищої юридичної сили, закріплена дефініція понять «духовно-моральне виховання» (ст. 1 Закону) та «суспільно-державні (національні) цінності України» (ст. 6 Закону), а також наголошено на тому, що утвердження української національної та громадянської ідентичності базується на суспільно-державних (національних) цінностях України (частина перша ст. 6 Закону). Встановлення цих нормативних положень на такому високому, загальнонаціональному владному рівні є свідченням розуміння законодавцем високої значущості духовно-моральних цінностей для забезпечення ефективного функціонування суспільних відносин, у тому числі української національної та громадянської ідентичності.

Однак запропонований у частині третій ст. 6 Закону перелік основних суспільно-державних (національних) цінностей України (соборність, самобутність, воля, гідність), на нашу думку, не можна вважати повним, вичерпним і цілісним, оскільки їх утвердження у вітчизняному суспільному та державному житті, а також належна практична реалізація у відповідних комунікативних практиках, безпосередньо залежить від правильного усвідомлення громадянами насамперед таких моральних цінностей і категорій, як громадський обов'язок, соціальна відповідальність людини, совість, вихованість, чесність, порядність, вірність тощо.

Висновки. З огляду на все наведене, можемо зробити такі висновки:

1. Право – це одна із форм свободи як процесу відокремлення добра від зла, зміст якої має моральний вимір, не обмежений прагматичною, конвенційною спрямованістю функціонального впливу офіційно встановлених правових норм на суспільні відносини. При цьому ідея свободи людини є загальною, первинною основою формування та розвитку права, моралі і релігії як необхідних у кожному суспільстві соціонормативних систем; ідея свободи виступає базовим, основоположним поняттям для кожної з них і саме навколо неї, а точніше її конкретного розуміння в межах певних темпорально-просторових вимірів, розвивається цілісна та багаторівнева система відповідних соціальних цінностей (справедливість, гуманізм, рівність, добросовісність тощо), які повинні узгоджено та збалансовано обґрунтовуватися, охоронятися та захищатися в межах зазначених нормативних феноменів.

2. Правотворчість – це діяльність уповноважених органів та інших визначених у законодавстві суб'єктів з планування, розробки і прийняття нормативно-правового акта з метою забезпечення правового регулювання та/або охорони суспільних відносин, змістом якої є офіційне встановлення правил поведінки і діяльності людей та їх об'єднань на підставі конституційно закріпленої системи соціальних цінностей, які обґрунтовуються з урахуванням об'єктивних взаємозв'язків і взаємозалежностей між основними соціальними регуляторами, що функціонують у суспільстві.

Осмислення правотворчості з точки зору цілісної природи соціонормативної регуляції надає можливість протидіяти та зменшувати її негативні прояви, які виражаються, зокрема, у ігноруванні суб'єктами правотворчої діяльності соціокультурного контексту формування та розвитку права, у різноманітних зловживаннях таких суб'єктів, які проявляються, з-поміж іншого, у суттєвих порушеннях регламентних вимог правотворчого процесу, у вчиненні корупційних діянь у процесі використання ними правотворчих повноважень, у різних формах деформації їх правової свідомості, у логіко-структурних дефектах розроблюваних і прийнятих нормативно-правових актах, прогалинах і колізіях в них, у недостатності або, навпаки, надмірності нормативного матеріалу в законах тощо.

3. Правотворчість, як і будь-який інший соціальний феномен, потрібно розглядати з точки зору співвідношення її форми та змісту. Зміст правотворчості концентровано виражається у конституційно закріпленій і фактично панівній у певному суспільстві системі соціальних цінностей, тобто у своєрідній ціннісній «матриці», яка має моральне обґрунтування та скеровує діяльність суб'єктів владних повноважень на досягнення визначеного результату у правовому регулюванні багатоманітних суспільних відносин.

У змісті правотворчості відображаються певні стани об'єктивної дійсності, які проявляються у відповідних результатах цієї професійної діяльності, тобто у конкретних правових нормах. Зміст правотворчості – це її основні ідеї, цілі, думки та позиції її суб'єктів, дійсність, відтворена у свідомості нормотворця та втілена у формі правових норм різної юридичної сили, які закріплюють моделі поведінки учасників відповідних правовідносин, їх права і обов'язки, механізм їх реалізації, юридичну відповідальність за їх порушення тощо.

Форма правотворчості, на відміну від її змісту, являє собою його фіксовану визначеність, спосіб його фактичного існування, його будову або структуру. Формою правотворчості виступає її внутрішня організація, яка включає в себе відповідні етапи (стадії), порядок оформлення визначеної документації, певну систему юридичних засобів, що застосовується в процесі розробки та прийняття правових актів, тощо. Форма правотворчості не може перебувати поза контекстом його визначеного змісту, смислу або ідеї, так само як і її зміст завжди потребує певного оформлення або організованості.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. 848 с.
3. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
4. Тернавська В. М. Правотворча політика України: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 120 с.
5. Правотворчість в Україні: перспективи законодавчого регулювання: збірник наукових праць / за заг. ред. О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.
6. Костицький В. Вибрані проблеми теорії права: підручник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 520 с.
7. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Баїте, 2015. 392 с.
8. Проект Закону України «Про правотворчу діяльність». URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72355&pf35401=550179> (дата звернення 03.04.2023).
9. Дія права. Інтегративний аспект: монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. Київ: Видавництво «Юридична думка», 2010. 360 с.
10. Сенидяк Н. М. Стан дослідження проблеми механізму правоутворення. *Наше право*. 2013. № 7. С. 36–41.
11. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 492 с.
12. Свендсен Л. Фр. Г. Філософія свободи / пер. з норвезьк. С. Волковецької. Львів: Видавництво Анетти Антоненко; Київ: Ніка-Центр, 2016. 336 с.
13. Погрібна В. Л. Чи властива праву аморальність? *Суперечності взаємодії моралі і права в сучасному українському суспільстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 10–13.
14. Дзьобань О. П. *До проблеми трансформації морально-етичної сфери інформаційного суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2019 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2019. С. 14–17.
15. Рубан А. О. Формування моральної особистості в суспільно-політичному житті. *Наукові записки НаУКМА*. Теорія та історія культури. 2013. Т. 140. С. 25–28.
16. Шаповалова І. В. Феномен моралі: витоки та історична генеза. *Гілея* (науковий вісник): збірник наукових праць. 2009. Вип. 24. С. 224–232.
17. Міхайліна Т. Ціннісно орієнтований концепт правосвідомості. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 119–123.

18. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзюбань, С. Б. Жданенко та ін. / за заг. ред. О. Г. Данильяна. Харків: Право, 2020. 344 с.

References

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin: VTF «Perun», 2005. 1728 s.
2. Kunch Z. Y. Universalnyi slovnyk ukrainskoi movy. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan, 2005. 848 s.
3. Filosofiia: slovnyk terminiv ta personalii / V. S. Blikhar, M. A. Kozlovets, L. V. Horokhova, V. V. Fedorenko, V. O. Fedorenko. Kyiv: KVITs, 2020. 274 s.
4. Ternavska V. M. Pravotvorcha polityka Ukrainy: monohrafiia. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2022. 120 s.
5. Pravotvorchist v Ukraini: perspektyvy zakonodavchoho rehuliuвання: zbirnyk naukovykh prats / za zah. red. O. O. Kota, A. B. Hryniaka, N. V. Milovskoi. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2022. 226 s.
6. Kostytskyi V. Vybrani problemy teorii prava: pidruchnyk. Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2022. 520 s.
7. Zahalna teoriia prava: pidruchnyk / za zah. red. M. I. Koziubry. Kyiv: Vaite, 2015. 392 s.
8. Proekt Zakonu Ukrainy «Pro pravotvorchu diialnist». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?i_d=&pf3511=72355&pf35401=550179 (data zvernennia 03.04.2023).
9. Diia prava. Intehrativnyi aspekt: monohrafiia / vidp. red. N. M. Onishchenko. Kyiv: Vydavnytstvo «Iurydychna dumka», 2010. 360 s.
10. Senydiak N. M. Stan doslidzhennia problemy mekhanizmu pravoutvorennia. *Nashe pravo*. 2013. № 7. S. 36–41.
11. Didych T. O. Pravoutvorennia v Ukraini: teoretyko-pravovi ta praktychni aspekty: monohrafiia. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2017. 492 s.
12. Svendsen L. Fr. H. Filosofiia svobody / per. z norvezk. S. Volkovetskoi. Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko; Kyiv: Nika-Tsentr, 2016. 336 s.
13. Pohribna V. L. Chy vlastyva pravu amoralnist? *Superechnosti vzaïemodii morali i prava v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi*: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., 30 trav. 2019 r. / Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2019. S. 10–13.
14. Dzoban O. P. *Do problemy transformatsii moralno-etychnoi sfery informatsiinoho suspilstva*: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., 30 trav. 2019 r. / Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2019. S. 14–17.
15. Ruban A. O. Formuvannia moralnoi osobystosti v suspilno-politychnomu zhytti. *Naukovi zapysky NaUKMA. Teoriia ta istoriia kultury*. 2013. T. 140. S. 25–28.
16. Shapovalova I. V. Fenomen morali: vytoky ta istorychna geneza. *Hileia* (naukovyi visnyk): zbirnyk naukovykh prats. 2009. Vyp. 24. S. 224–232.
17. Mikhailina T. Tsinnisnooriiïentovanyi kontsept pravosvidomosti. *Pidpriïemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2018. № 1. S. 119–123.
18. Suchasne suspilstvo, liudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsii: monohrafiia / O. H. Danylian, O. P. Dzoban, S. B. Zhdanenko ta in. / za zah. red. O. H. Danyliana. Kharkiv: Pravo, 2020. 344 s.

Сунєгін С. О. Правотворчість: питання форми та змісту

Стаття присвячена дослідженню питань форми і змісту правотворчості крізь призму ідеї свободи як першооснови формування та розвитку соціонормативних систем. Наголошується на переважно інструментальному характері розуміння сутності та природи правотворчості в сучасній юридичній літературі. Обґрунтовується авторське розуміння поняття «правотворчість», зміст якої конституюється з огляду на специфіку взаємозв'язків права, моралі та релігії в межах відповідної суспільно-державної реальності та особливостей побудови і розуміння системи вищих соціальних цінностей, закладених в її основу.

Ключові слова: правотворчість, форма та зміст, свобода, права людини, мораль, релігія, соціальні цінності.

Suniehin S. O. Law-making: issues of form and content

The article is devoted to the study of issues of the form and content of law-making through the prism of the idea of freedom as the primary basis for the formation and development of socio-normative systems. Emphasis is placed on the predominantly instrumental nature of the understanding of the essence and nature of law-making in modern legal literature.

It is substantiated that law is one of the forms of freedom as a process of separating good from evil, the content of which has a moral dimension, not limited by the pragmatic, conventional orientation of the functional influence of officially established legal norms on social relations. At the same time, the idea of human freedom is the general, primary basis for the formation and development of law, morality and religion as necessary socionormative systems

in every society; the idea of freedom acts as a basic, fundamental concept for each of them and around it, or rather its concrete understanding within certain temporal and spatial dimensions, a holistic and multi-level system of relevant social values (justice, humanism, equality, good faith, etc.) is developing, which must be coherently and balanced justified, protected and defended within the limits of the specified normative phenomena.

The author's understanding of the concept of «law-making» is offered. Law-making is the activity of authorized bodies and other entities, defined in the legislation, for the planning, development and adoption of a normative legal act with the aim of ensuring legal regulation and/or protection of social relations, the content of which is the official establishment of rules of behavior and activities of people and their associations based on a constitutionally established system of social values, which are substantiated taking into account the objective relationships and interdependencies between the main social regulators operating in society.

As a result of research the following conclusions are made:

1. The content of law-making is its main ideas, goals, opinions and positions of its subjects, reality, reproduced at different levels of the consciousness of the rule-maker and embodied in the form of legal norms with different legal force, which fix the models of behavior of the participants of the relevant legal relations, their rights and obligations, the mechanism of their implementation, legal responsibility for their violation, etc.

2. The form of law-making, in contrast to its content, represents its fixed determination, the way of its actual existence, its state or structure. The form of law-making is its internal organization, which includes relevant stages, communications, the procedure for drawing up certain documentation, a system of legal means used in the process of developing and adopting legal acts, etc. The dialectic of the form and content of law-making is manifested in the fact that the form of law-making cannot be outside the context of its defined content, meaning or idea, just as the content of law-making always needs a certain design or organization.

Key words: law-making, form and content, freedom, human rights, morality, religion, social values.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-339-351